

BINDORFFER GYÖRGYI

Etnikai, nemzeti és kétnemzeti identitás

Előszó

A kötet alapjául szolgáló kutatás témája a Magyarországon élő horvát, német, szerb, szlovák és szlovén kisebbség asszimilációjának diakrón és szinkrón folyamata, ezzel összefüggésben nyelvhasználati szokásainak alakulása, bilingvizmusa, kultúrája és az átalakulási folyamatok hatása identitásukra, a kettős identitás feltérképezése, illetve a disszimilációs folyamatok és a túlélési stratégiák működtetésének feltárása volt. A vizsgálat céljaira a kutatócsoport olyan településeket választott, ahol a kisebbségi nyelvet még anyanyelvként használják, ugyanakkor a közösségek zártságának felbomlása miatt az asszimilációs folyamatok is jelentősen befolyásolják az identitás alakulását. A kutatás megtervezésekor feltételeztük, hogy a kettős identitás minden vizsgálandó kisebbségnél jelen van, de a vizsgált öt kisebbség esetében nem egyformán zajlanak le az identitásalakulás és az asszimiláció-disszimiláció folyamatai, más hatásokra érzékenyek és sajátos egyéni módon élik meg magyarországi életüket; másként érzékelik a magyar nemzetet, és másként vázolják fel hazaképüket, ebből következően identitásuk struktúrája sem azonos.

Hipotézisünk szerint:

„A kettős identitás olyan identitáskonstrukció, amelyben egy többségi dominanciájú országban élő kisebbség saját etnikai identitásának történetileg változó, generációs eltéréseket és érvényességeket felmutató megőrzése és reprezentációja mellett magáévá teszi, internalizálja és érzelmileg átéli a többségi etnikum nemzeti identitásának azon elemeit, amelyek saját etnikai identitásának elemkészletéből hiányoznak, vagy csak részben találhatóak meg benne. A kettős identitáskonstrukció egyidejű magától értetődőségeket tartalmaz; elemkészlete az etnikai és a nemzeti identitás egymást kiegészíteni és pótolni képes elemeiből áll, s változó erősséggel,

de egyszerre köti az etnikai alanyt mindkét irányba annak ellenére, hogy mindkét identitástudatba alapvetően belekódolt elem a másság és az exkluzivitás.”¹

A kutatási eredmények igazolták, hogy a kettős identitás, Csepeli György terminológiájával² fogalmazva, a természetes identitás szintjén minden kisebbségnél jelen van. Ez azt jelenti, hogy kisebbségi identitásuk megtartása és hangsúlyozása mellett magyar nyelvű szocializációjuk hatására elfogadnak bizonyos többségi, magyar szokásokat, ugyanakkor állampolgárságuk, hazaszeretetük, a magyar nemzeti szimbólumokhoz való érzelmi ráhangolódás, az ún. „magaskultúra” és nem utolsósorban a szülőfaluhoz, szülővároshoz kötődő erős lokális identitás mellett a magyar nemzeti identitás is jellemzőjük.

Az is bebizonyosodott, hogy a vizsgált öt kisebbség esetében nemzeti és az etnikai identitás hangsúlyai kisebbségenként eltérnek, és minden kisebbségnél generációs változásokat is felmutatnak; a kisebbségek sajátosságaiból következően nem egyformán zajlanak le az identitásalakulás és az asszimiláció-disszimiláció folyamatai; más hatásokra érzékenyek, és sajátos egyéni módon élnek meg magyarországi létüket. Másként érzékelik a magyar nemzetet, saját anyaországukat, és másként vázolják fel haza- és anyaországképüket, ebből következően identitásuk struktúrája is eltéréseket mutat. A különbségek okait többek között a kisebbségek eltérő történeti háttérében, fejlődési folyamataiban, létszámában, kultúrájában, valamint a magyar társadalomban és az anyaországban való elfogadottságában kell keresnünk. Fontos figyelembe venni azt is, hogy a nagyobb létszámú kisebbségek könnyebben érvényesíthetik az identitásnyilvánításukhoz szükséges igényeiket és érdekeiket, mint a kisebbek. Nem hanyagolható el az sem, hogy a kisebbség kultúrája mennyire hasonlít a befogadó többségi nemzetéhez, vagy tér el attól.

A kultúrára való hivatkozás mellett azonban feltétlenül meg kell említeni azt a tényt is, hogy a kisebbségek leginkább származásuk és a szerbeknél ezen kívül vallásuk alapján tartják magukat kisebbséginek, ugyanis a hétköznapi életben megélt, a többségtől eltérő, az élet minden területét átszövő és azt meghatározó szokásrendszereket, népviseletet, eltérő érték- és normarendszereket tartalmazó kisebbségi kultúra már nem létezik teljes háború előtti teljességében egyik kisebbségnél sem. Ennek oka a modernizáció és az asszimiláció. A kisebbségi kultúra áthagyományozódott elemei, szokásai elsősorban az ünnepi dimenzióban élnek tovább, de ez sem a mindennapi életben jut kifejezésre. Az

¹ Bindorffer 2001, 11.

² Csepeli 1992.

ünnepi szokások dramatizált, megkoreografált, áthangszerelt formában a színpadon élnek tovább falunapok, helyi, regionális és országos nemzetiségi találkozók, gálák.

Nyelvhasználati szokásaikat tekintve az erőteljes nyelvi asszimilációs tendenciák mellett minden kisebbségnél fellelhető az anyanyelv használata, de csak az idősebb generációk esetében beszélhetünk az anyanyelvhasználat tökéletes és általános szintjéről. Esetükben is megjelenik azonban a kódváltás. A fiatalabbak reflexnyelve a magyar még akkor is, ha akár az anyanyelvi teljesség szintjéig is beszélnek a kisebbségi nyelvet. Ez annak tulajdonítható, hogy a többségi magyar nyelvi közegben korlátozott a kisebbségi nyelv használatának lehetősége. Általános jelenség azonban mind az öt kisebbségnél, hogy a fiatalabb korosztályok esetében a nyelvi asszimiláció gyakorlatilag befejeződött, megtörtént a nyelvcsere. Ugyanakkor mindegyik kisebbség törekszik arra, hogy anyanyelvét valamilyen formában és szinten megőrizze. Nagyanyáik anyanyelvét az unokák azonban már csak idegen nyelvként az iskolában vagy külön szervezett nyelvoktatás keretében tanulják meg.

Az asszimilációnak mind az öt kisebbség áldozatul esett, bár asszimilációs folyamatukat Milton Gordonra (1966) hivatkozva még mindig nem tekinthetjük befejezettnek. Ha a vallás asszimiláló erejét nézzük, akkor a szerbeket kivéve, akik a pravoszláv vallást követik, mind a négy másik kisebbségre hatással volt a többségi magyarság katolicizmusa. Ami az anyanyelvet illeti, még mindig vannak anyanyelvhasználók, de már csak a legidősebbek és a közepgenerációk körében. A fiatal generációk tagjai kivétel nélkül jobban beszélnek magyarul, a szocializáció következtében tudásanyaguk a magyar kultúra bázisán nyugszik.

Vannak kultúrát hordozók és átörökítők, ha ez a kultúrahordozás és kultúramegélés jelentős mértékben meg is változott. Bizonyítékul szolgálnak erre azok a válaszok, amelyeket a 2001-es népszámlálás alkalmával a kisebbségek a kultúrájukhoz fűződő kötődésről adtak.

Ha tovább vizsgáljuk az öt kisebbség asszimilációs tendenciát, láthatjuk, hogy a mobilitás hatására a strukturális asszimiláció a belépés a befogadó társadalom intézményeibe jelentős méreteket öltött, amely folyamat során felszámolódtak a speciális német, szlovák stb. foglalkozások. Itt figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy a kisebbséghez tartozó egyének számára az asszimiláció, a beilleszkedés társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális előnyöket kínált.

Nem elhanyagolható jelenség az asszimiláció folyamatában a vegyes házasságok egyre növekvő száma sem, ahol a generációkon átívelő összeházasodások következtében a gyermekek származásának megállapítása már nem egyértelmű; nemzetiségi hovatartozásuk megállapí-

tása egyre inkább a választás és nem a beleszületés alapján történik. Az etnikai identitás tehát az adottságból egyre inkább választás kérdésévé válik. Míg a fiatalok pozitívan állnak hozzá a kisebbségek megmaradásához, az idősebbek egyik kisebbségnél sem ilyen optimisták, és szerintük – elsősorban a nyelvvesztés miatt – ki fognak halni Magyarországon.

A KSH az öt kisebbségre vonatkozó népszámlálási adatait az alábbi táblázatokban foglaltuk össze.³

1. táblázat. *Nemzetiségi adatok 1941–2001 között*

	Nemzetiség szerint ⁴					
	1941	1949	1960	1980	1990	2001
Horvát	4 177	4 106	14 710	13 895	13 570	15 597
Német	302 198	2 617	8 640	11 310	30 824	62 105
Szerb	3 629	4 190	3 888	2 805	2 905	3 816
Szlovák	16 677	7 808	14 340	9 101	10 459	17 693
Szlovén	...	...	...	1 731	1 930	3 025

A háború utáni évek nagy vesztesei a kitelepítések következtében a németek voltak. Bevallási adataik a vizsgált kisebbségek között a legnagyobb mértékben csökkentek. Bevallási adataik félelemmotiváltak, és a mai napig nem fedik a tényleges adatokat. A horvátokra és a szerbekre viszont egyáltalán nem volt hatással az 1949-es népszámlálás; míg azonban a horvátok száma népszámlálásról népszámlálásra növekedett, a szerbeké gyakorlatilag egyezres tartományon belül ingadozott. A szlovákok nemzetiségi bevallásai jóval nagyobb határok között mozogtak, és ugrásszerű ingadozásokat mutattak. Az 1949-es csökkenést a lakosságcserének tulajdoníthatjuk, a következő évtizedek ingadozásai az identitás bizonytalanságára utalnak.

2. táblázat. *A nemzetiségek életkor szerinti megoszlása*

Nemzetiség	Összesen	0–14	15–39	40–59	60–X
1941					
Horvát	4 177	821	1 518	1 120	718
Német	302 198	77 221	116 387	68 610	39 980
Szerb	3 629	608	1 318	1 076	627
Szlovák	16 677	3 012	6 471	4 169	3 025
Szlovén	2 058	688	736	379	255

³ A táblázatok a magyar és a nem magyar állampolgárságukat egyaránt tartalmazták.

⁴ 1970-ben nem kérdeztek rá a nemzetiségre.

Nemzetiség	Összesen	0–14	15–39	40–59	60–X
1980					
Horvát	13 895	1 801	4 131	4 201	3 762
Német	11 310	1 389	4 459	2 585	2 877
Szerb	2 805	262	751	927	865
Szlovák	9 101	818	2 569	2 502	3 212
Szlovén, vend	1 731	287	578	458	408
1990					
Horvát	13 570	1 435	3 879	4 000	4 256
Német	30 824	3 726	10 609	7 927	8 565
Román	10 740	1 396	4 609	2 563	2 172
Szerb	2 905	263	738	930	974
Szlovák	10 459	712	2 942	3 148	3 657
Szlovén	1 930	195	613	574	548
2001					
Horvát	15 597	1 456	4 431	5 373	4 337
Német	62 105	5 591	17 910	21 246	17 358
Szerb	3 816	436	1 413	1 035	932
Szlovák	17 693	1 501	4 304	5 832	6 056
Szlovén	3 025	247	872	1 076	830

Végigkövetve az adatokat, szembetűnő, hogy míg 1941-ben a fiatalabb korosztályok létszáma biztosította az etnikai csoportok utánpótlását, 1980-tól a 0–14 éves korosztály rendre alulmúlja a hatvan év felettieket. Azt is észrevehetjük, hogy a két korosztály közötti létszámkülönbségek folyamatosan nőnek, vagyis a 0–14 évesek száma csökken, a hatvan év felettieké pedig nő. Ha a vegyes házasságok folytán a kisebbségekhez számítható utódok száma további csökkenést fog mutatni, akkor igazuk lehet azoknak, akik hosszú távon a kisebbségek teljes eltűnését prognosztizálják. Összességében ugyan nőtt mind az öt kisebbségnél a nemzetiségi összlétszám, de ez nem a születések számának növekedéséből, hanem a középgenerációk bizonyos öntudatosodásából, tudatos identitásválasztásából fakadt.

3. táblázat. *Anyanyelvi megoszlás 1941–2001 között*

	Anyanyelv szerint						
	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
Horvát	37 885	20 423	33 014	21 855	20 484	17 577	14 326
Német	475 491	22 455	50 765	33 653	31 231	37 511	33 774
Szerb	5 442	5 158	4 583	11 177	3 426	2 953	3 388
Szlovák	75 877	25 988	30 690	21 086	16 054	12 745	11 817
Szlovén	4 816	4 473	...	3 791	3 142	2 627	3 180

Az anyanyelvi bevallások a nemzetiségitől eltérő képet mutatnak. 2001-ig különböző nagyságrendekkel ugyan, de mindig felülmúlták a nemzetiségi bevallások adatait. Ebből arra következtethetünk, hogy

nemzetiség és anyanyelv már 1941-ben is mind az öt kisebbség esetében elvált egymástól. Arányait tekintve a legnagyobb különbség háború előtt a horvátoknál és a szlovákoknál tapasztalható, ami a háború után is fennmaradt. Fordulatot ebben a két esetben csak a 2001-es népszámlálás hozott, amikor is a horvátoknál a két bevallás adatai megközelítették egymást, a szlovákoknál pedig a másik négy kisebbséghez hasonlóan többen vallották magukat a nemzetiséghez tartozónak, mint vállalták az anyanyelvet. Háború után a szerbek és a szlovének tartották a háború előtti szintet, ugyanakkor a horvátoknál itt csökkenés tapasztalható. 2001-re a szlovének kivételével mindenütt csökkent az anyanyelvi bevallások aránya, amit a németek esetében a kitelepítéssel, a szlovákoknál a lakosságcserevel, továbbiakban a nyelvvesztéssel, a magyar nyelv anyanyelvi térhódításával magyarázhatunk.

4. táblázat. 2001. évi népszámlálási adatok a családi, baráti körben beszélt nyelvről

Családi, baráti körben beszélt nyelv	Összesen	0–14	15–39	40–59	60–X
Horvát	14 779	1136	3 688	4 913	5 042
Német	52 912	3559	15 136	15 813	18 404
Szerb	4 186	460	1 780	1 041	905
Szlovák	18 057	1187	3 460	5 496	7 914
Szlovén	3 108	244	883	1 045	936

Az anyanyelvet használók többen vannak, mint azok, akik a nemzeti-ség nyelvét anyanyelvüknek adták meg. Ez alól egyedül a szlovének a kivételek. Ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy bár sokan ismerik és használják a kisebbségi nyelvet, anyanyelvként mégis a magyart adták meg. Ennek okát a nyelvi asszimilációban kereshetjük, amikor a jobban szeretett nyelv talán nem, de a jobban beszélt és többet használt nyelv a magyar. Ezt támasztja alá az is, hogy az anyanyelvet összességében inkább a két idősebb generáció tagjai használják családi és baráti körükben. A szlovének esetében az anyanyelvet bevallók és használók fedésben vannak, bár az életkori olló itt is eléggé nagyra nyílt.

5. táblázat. 2001. évi népszámlálási adatok a kulturális értékekről, hagyományokról

Kulturális értékek, hagyományok	Összesen	0–14	15–39	40–59	60–X
Horvát	19 687	1870	5 886	6 769	5 162
Német	88 209	8209	25 339	29 895	24 766
Szerb	5 279	496	2 032	1 557	1 194
Szlovák	26 631	2522	6 549	8 734	8 826
Szlovén	3 429	292	972	1 210	955

A nemzetiségi kulturális értékekhez és hagyományokhoz sokkal többen kötődnek, mint ahány bevallást tettek a nemzetiségre és az anyanyelvre. Itt ismét csak a szlovénokat kell felhoznunk ellenpéldaként. Az öt kisebbség közül a legkonzisztensebb adatokkal náluk találkozhatunk. Úgy tűnik, a szlovénok kevesen vannak, de szoros csoportkötődéseik segítik az etnikai identitás megélésének terepét és a legkevésbé asszimilálódtak.

Ha figyelembe vesszük az erőteljes nyelvi asszimilációt bizonyító 2001-es anyanyelvi bevallásokat, akkor a kulturális értékekhez és hagyományokhoz kötődők magasabb aránya magától értetődő. Kutatási tapasztalatok bizonyítják, hogy a kisebbségek tagjai, függetlenül anyanyelvi ismereteik szintjétől és a nyelvhasználatától, a kulturális téren élik meg kisebbségi identitásukat, és azok sem tudják kivonni magukat a kulturális hagyományok érzelmeit hordozó és felkeltő hatása alól, akik magyarnak és/vagy magyar anyanyelvűnek vallják magukat.

A kulturális hagyományok, mint azt a tanulmányokból is látjuk, a kisebbségek esetében etnikai önkifejezésük talán utolsónak megmaradt terepe, és mint ilyen, túlélési stratégiaként működik. Kulturális hagyományaik feladása a csoportok etnikai önfeladását jelentené. A kultúrához kötődők kiemelkedően magas száma pedig azt a tételemet bizonyítja, hogy a nyelvi asszimiláció mellett sem szükséges egy nemzetiség kihalása, és hogy a kultúra megtartásának szándéka kitéphetetlenül mélyen gyökerezik a kisebbségek túlélési stratégiájában. A nyelvükben megszűnni látszó közösségek megtartó erejét manapság egyre inkább a kulturális gyökerek jelentik. A bevallási adatok arra utalnak, hogy fiatalok is részesei a kisebbségi kultúrának, ami perspektívát nyújt az etnikai túléléshez. A kulturális értékekhez való ragaszkodás pótolhatja azt a kohéziós hiányt, amit a nyelvvesztés okozott.

A nyelvváltást mindig a célszerűség határozza meg. A modernizáció következtében a kisebbségi nyelvek egyre több funkciójukat elvesztették, és az áttérés a magyarra egyre gyorsabb. Az utóbbi tíz évben születettek esetében kifejezetten megkérdőjelezhető a kisebbségi nyelv megtanulása és továbbadása. A kultúrát azonban nem a célszerűség határozza meg, ezen a területen az érzelmi elemeké a döntő szerep.⁵ Ez azt a hipotézisemet támasztja alá, hogy a kivészőfélben levő anyanyelv helyett az etnikai identitás kulturális területen talál magának számára identitásnyilvánítási terepet. Ha nincs is már meg az anyanyelv, attól a kulturális kötődések még jelen vannak, tehát nem mindig és nem csak nyelvében él az etnikai csoport.

⁵ Vö. Fishman 1977; Kis 1996.

A hipotézis, amelyből kiindultunk, a csolnoki és véméndi sváboknál, a piliscsévi és budapesti szlovákoknál, a horvátoknál, valamint a szlovéneknél beigazolódni látszik, viszont a szerbeknél csak egyes tételezéseiben. Az mindegyik kisebbségre igaz, hogy identitásuk alapstruktúráját a kultúrában mélyen gyökerező és a csoporttagsághoz szükséges nélkülözhetetlen érzelmi kötődést biztosító etnikai identitás alkotja. A horvátoknál, németeknél, szlovákoknál, szlovéneknél a magyarországi kisebbségi etnikai kultúra a népi kultúra területén manifesztálódik. A szerbek esetében azonban más a helyzet. E kisebbségnél az etnikai identitás történeti okokból lefedi az anyaország nemzeti identitását. Ez a kettős vagy megkétszerezett nemzeti identitás magában foglalja a mélyen gyökerező magyar nemzeti identitástudatot és a szerb nemzeti identitásból táplálkozó és tartalmát tekintve az azt lefedő etnikai identitást. Ebben a kétnemzeti identitáskonstrukcióban tehát egymás mellett jelennek meg a szerb anyanemzet és a befogadó magyar nemzet nemzeti szimbólumai és nemzeti tudáskészlete is.

A németek, szlovákok, szlovének és horvátok esetében a kettős identitás konstrukciója a magyar nemzeti identitást és az anyaországtól független etnikai identitást foglalja magában. A németek esetében a német nemzeti identitás már megjelent a fiatalabb generációk életében, bár ezeket a megnyilvánulásokat még csak identitáskezdeményeknek és nem kiteljesedett identitásrepertoárnak tartjuk. A szlovákok, a szlovének és a horvátok azonosságtudatában, egy másfajta történeti fejlődésből következően az anyanemzeti identitás hiányzik.

Mivel azonban a németeket kivéve mindegyik kisebbség határos az anyaországgal, etnikai identitásukra nemcsak az anyaország nyelve, kultúrája van hatással – bár az anyaország „magaskultúrája” nem jelenik meg benne –, hanem különböző mértékben az adott ország nemzeti szimbólumai és az adott ország nemzetéhez való lojalitás is.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szerbek identitása diadikus szerkezetű, melyben a magyar identitás áll szemben a szerb nemzeti-vel átfedésben levő etnikai identitással. A horvátok, a németek, a szlovének identitás szerkezetében erős etnikai identitással találkozhatunk, amely szituatív erős magyar nemzeti és gyenge anyaországi identitással áll szemben. Természetesen ezek reprezentációja szituatív és egyszerre, de a kisebbségenként eltérő erősséggel köti a kisebbségi alanyokat mindkét nemzethez. A kötődés erőssége a különböző helyzetek által kiváltott különböző reakcióktól függően ugyancsak változó. A nemzeti kisebbségek, ahol a „nemzeti” saját anyanemzetükre utal, a magyar többségen belül az államot alkotó nemzetiségként jelennek meg. Ebben az értelemben részesei a magyar nemzetnek is, és kisebbségi identitásuk kulturális dimenzióját hangsúlyozva etnikai csoport-

ként is definiálhatjuk őket. Kötődésük tehát a magyar nemzethez és saját itteni kisebbségi csoportjukhoz is van, tehát ebben az értelemben az eredeti hipotézis magyar nemzeti és etnikai irányban egyaránt kötő megállapításai érvényesek. Az anyaországi nemzeti identitás azonban még nem jutott el arra a fokra, hogy hármas kötődésről beszélhetnénk.

A kötet függelékében megjelenő tanulmány a közös OTKA-kutatáson kívül készült. Közlésére a jelen kötetben azért szántuk el magunkat, mert a szociológiai-statisztikai módszerekkel készült felvétel összehasonlítási alapot nyújt az olvasónak, és még jobban rávilágít a kisebbségek közötti különbségekre és hasonlóságokra.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bindorffer Györgyi 2001. *Kettős identitás: etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Csepeli György 1992. *Nemzet által homályosan*. Budapest, Századvég.
- Fishman, Joshua. A. 1977. Language and Ethnicity. In H. Giles (szerk.): *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. New York, Academic Press. 1–51.
- Gordon, Milton M. 1964. *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. New York, Oxford University Press.
- Kis János 1996. Túl a nemzetállamon. *Beszélő*, 3, 28–38. és 4, 24–35.